

La representació del cos a la cort imaginada d'Alfons X "El Savi"

Educació corporal i legitimació de l'excel·lència a la Segona Partida

■ MIGUEL VICENTE PEDRAZ

Doctor en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport.
Professor de Teoria i Història de la cultura física i de l'esport. INEF de Lleó

■ Paraules clau

Representació del cos,
Educació de prínceps, Cortesia, Alfons X,
Edat mitjana

■ Abstract

"Las siete partidas" of Alfonso X, consist of a heterogenous series of laws that surpass the legislative boundaries to form a political, moral and courtly treaty. Within the design of society and court that the work consists of, especially interesting is the "Segunda Partida", whose theme can be understood as "a regiment of kings" including a "declogue or corporal education" and an "treatise on chivalry". In these, the author gives form and legal rights to the ethos corporalizado of the mobility. With reference to the theory of the process of civilisation by Norbert Elias, in this article we analyse the definers of this ethos, as well as the educative process through which the Spanish King prepared its carrying out. At the same time, we try to emphasise the determining factor of the work of Alfonso in the construction of the literary and social imagery of courtly chivalry in the Spanish Middle ages. In this sense, on the one hand, we refer to the ethic and emotional significances underlying the idea of chivalry as to its social category and, on the other hand, the corporal manifestations in which obviously we express these significations, especially the expressions of palace living, the scenography, ever more codified, of the gestures and attitudes.

■ Key words

Corporal representation, Education of princes, Courtesy, Alfonso X, Middle Ages

Resum

Les Set Partides d'Alfons X constitueixen un heterogeni articulat de lleis que excedeix l'àmbit legislatiu per configurar-se com a tot un tractat de política, de moral i de cortesia. Dins el disseny de societat i de cort que constitueix el conjunt de l'obra, resulta especialment interessant la "Segona Partida", la temàtica de la qual es pot entendre com un "regiment de reis", que inclou un "decàleg d'educació corporal", i com un "tractat de cavalleria". En aquests, l'autor dóna forma i sentit de llei a l'*ethos corporalitza*t de la distinció nobiliària.

Tenint com a referència la teoria del *procés de la civilització* de Norbert Elias, en aquest article analitzem els definidors

d'aquest *ethos* i el procés educatiu a través del qual el monarca castellà en preveu la consecució. Així mateix, tractem de posar de relleu el caràcter determinant de l'obra alfonsina en la construcció de l'imaginari literari i social de la cavalleria de cort a la Baixa Edat Mitjana castellana.

En aquest sentit, d'una banda, s'aborden les significacions ètiques i emocionals subjacents en la noció de cavalleria com a categoria social excel·lent i, d'altra banda, les manifestacions corporals en les quals necessàriament s'expressen les significacions esmentades; especialment, les expressions de la convivència palatina: l'escenografia cada vegada més codificada dels gests i de les actituds.

NOTA BIBLIOGRÀFICA

S'ha utilitzat la traducció electrònica de Les Set Partides, editada per Micronet (Admyte) el 1994. Correspon a la còpia de Meinard Ungut i Estanislau Polono, datada el 1491 i ha estat transcrita en l'actualitat per Cynthia Wasick.

Per al present article hem mantingut íntegra la transcripció de la font esmentada a excepció de:

- Els signes tironians de conjunció t i &, que s'han transcrit com et;
- Els signes i anotacions extratextuals, que s'han suprimit;
- Les paraules que a l'original apareixen unides o separades, que s'han separat o unit d'acord amb l'ortografia moderna;
- Els signes de puntuació, que s'han modificat lleument per permetre'n una lectura més fluida.

GLOSSARI

<i>abondo</i> : abundància	<i>enatiamente</i> : moderadament.	<i>postema</i> : angina, butllofa, inflor.
<i>apostura</i> : elegància, bones formes, perfecció.	<i>estormente</i> : instrument.	<i>pro</i> : bé, avantatge.
<i>ayna</i> : aviat, abans.	<i>femencia</i> : esforç.	<i>redrar</i> : esporuguir, apartar.
<i>bofardar</i> : llançar canyes o llances.	<i>finçar</i> : quedar.	<i>suso (de)</i> : més amunt.
<i>castigar/castigo</i> : ensenyar/ensenyament.	<i>gelo/gela</i> : li ho/la hi.	<i>tafureria</i> : tafureria, casa de jocs, fig. amb engany.
<i>conorte</i> : consol, alleujament.	<i>guisa</i> : mode, manera.	<i>toler/tuelle</i> : treure, tallar/tregui, talli.
<i>contentene</i> : semblant, aspecte.	<i>maguer</i> : encara que.	<i>vagar (de)</i> : a poc a poc.
<i>cura</i> : cura.	<i>mientes</i> : pensament, ment.	<i>vegada</i> : vegada.
	<i>parar mentes</i> : pensar.	<i>y</i> : allà, allò, això.
	<i>poridad</i> : secret.	

L'aparença del poder

El cos, més enllà de la representació social i de les metàfores polítiques que la seva composició orgànica i la sistemàtica de les seves funcions han inspirat en la majoria de les èpoques i cultures, s'ha vist històricament circumscrit per diferents mecanismes de poder i de saber que, des de la moralitat legitimada en cada cas, definien i ordenaven els universos possible i desitjable dels moviments. Es pot dir que s'ha vist permanentment travessat per diferents sistemes de regulació i de figuració que han anat conformant els models socials de la conducta i de l'aparença: és a dir, els que a cada cultura constitueixen l'expressió del bon i el mal govern d'un mateix.

Aquests sistemes de regulació i de figuració, encarnats a l'Edat Mitjana occidental pels discursos de la jerarquia eclesiàstica van tractar de convertir el cos, des de molt aviat, en el primer enemic de la moralitat ordenada. Convertit pels sants pares en la representació viva de la irracionalitat, a partir dels inicis del que avui considerem cultura medieval, una de les més importants tasques teofilosòfiques va consistir, precisament, en l'enumeració de les múltiples i insidioses formes de la temptació demoníaca i del pecat, les quals trobaven en les expressions del cos les sospites més esmolades: a Pomerius la gola, a Cassià la fornicació, a Gregori la supèrbia, a Crisòstom el riure i el joc, etc. En tots ells, la gesticulació, juntament amb tota expressió vehement i voluptuosa del gest, es va mostrar ben aviat com una de les cares més detestables de la condició humana.

Tanmateix, tot i que això és cert i que hom se'n pot informar documentalment, res no ens autoritza a qualificar el llarg i heterogeni període medieval com a la civilització que va negar i va reprimir el cos i, menys encara, com la cultura que tot i fer de la dualitat ànima-cos un dels eixos bàsics del pensament antropològic, es va mantenir al marge de les seves expressions. La

materialitat corporal, no caldria sinó, és la referència més immediata, la més quotidiana i accessible, la més real i popular, i el mateix cos acabaria configurant-se, no solament com a l'eix principal de l'economia afectiva, de l'activitat pràctica i de l'experiència, sinó també com a una de les fonts més fecundes que forniria imatges sobre les quals l'home medieval podia pensar i organitzar la realitat. I atès que sabem que l'experiència del cos és un camp de producció ideològica, podem conjecturar, si més no, un permanent i de vegades molt visible conflicte entre saviesa popular, les pràctiques corporals de la vida quotidiana i l'administració erudita, especialment eclesiàstica, dels sabers somatològics. En aquest sentit, encara que els models de consciència filosòfica van fer de la relació cos-carn el vèrtex d'un discurs moral antimundà, avui no podríem comprendre l'Edat Mitjana al marge de la bastida simbòlica que proporcionava el cos: qualsevol objecte de la natura i qualsevol objecte cultural trobava en la figura i la composició corporal la seva millor representació.

A través, per exemple, de la simbologia organícista de la societat, el cos es va constituir com el més freqüent recurs medieval per a l'aprehensió de les relacions de poder i, amb aquestes, de la construcció i administració de l'excel·lència. No solament això, però; mitjançant la sublimació o la denigració de les diferents parts corporals, però també a través de la qualificació i desqualificació de formes, gests o actituds que eren propis d'unes categories socials o d'altres, el cos es va configurar, més pròpiament, com un operador *escenogràfic* mitjançant el qual era possible establir la diferència entre l'excel·lent i el deficient, entre el noble i el plebeu.¹ En una societat decididament figurativa, escenogràfica i d'existència aparent,² el cos, que no podia deixar de ser la primera i més pròxima de les aparences, proporcionava alguns dels principals mitjans d'expressió no solament artística sinó també moral, ideològica i po-

Alfonso X "El Sabi".

lítica, tot configurant-se com un dels eixos de la racionalització i de la percepció del món. L'escenografia dels moviments corporals als rituals religiosos i profans, la gestualitat de la vida quotidiana, la morfologia, el vestit, la cosmètica, les actituds, els costums, la posa, els gustos, etc., es van constituir, molt especialment a través de la seva apreciació ètica i estètica, com a alguns dels més importants paràmetres definidors de la cortesia i de la civilitat i, també, com a un dels principals elements identificadors de cada categoria social; per tant, com a una de les expressions socials de distinció en les escales del poder.

En qualsevol cas, al costat dels valors de la moralitat desordenada, incardinats orgànicament al cos, molts dels valors de la virtut, els de l'*ordre*, acabarien trobant la seva millor forma d'afirmació a través d'unes certes manifestacions, aparentment contraposades, de la corporeïtat: d'una banda les gestes i, d'altra banda, els gests refinats i moderats de la cort. Aquelles, com a expressió èpica d'una classe social que havia forjat la seva identitat al camp de batalla; i aquests, com a

¹ Vicente Pedraz, Miguel (1996) "La educación física en el medioevo cristiano. Discursos y prácticas de la excelencia corporal". A *Revista Española de Educación Física y Deportes*, vol 3, núm 1. p. 4-16.

² Le Goff, Jacques (1969) *La civilización del Occidente medieval*. Juventud. Barcelona. p. 479.

Aquí comiencan los títulos de la segunda partida.

Título primero que habla de los enperadores: e de los Reyes: e de los otros grandes señores de las tierras.

Título segundo qual deve ser el rey en conoscer e en amar e en temer adios.

Título tercero qual deve ser el rey en si mesmo e primero en sus penfamientos.

Título quarto qual deve ser el rey en las sus palabras.

Título cinco qual deve ser el rey en las sus obras.

Título sexto qual deve ser el rey a su muger e a ella ael.

Título siete qual deve ser el rey a sus hijos e ellos ael.

Título ocho qual deve ser el rey a los otros sus parientes e ellos ael.

Título ix. qual deve ser el rey a sus oficiales e a los otros de su corte e ellos ael.

Título diez qual deve ser el rey con munal a todos los de su señorio.

Título onze qual deve ser el rey a la su tierra.

Título xii. qual deve ser el pueblo en amar adios e a su rey e a su tierra.

Título treze qual deve ser el pueblo en amar: e conoscer: e en onrrar: e guardar a su pueblo.

Título catorze qual deve ser el pueblo en guardar al rey e a su muger e a sus hijos e a sus parientes: e a las dueñas e donzellas: e a las q andan conel.

Título xv. qual deve ser el pueblo en guardar al rey e a sus hijos.

Título xvi. qual deve ser el pueblo en guardar al rey e a sus oficiales e a su corte e a los q vinieren a ella.

Título xvii. qual deve ser el pueblo en guardar al Rey e a sus cosas muebles e rayzes que pertenescen ael para su mantenimiento.

Título xviii. qual deve ser el pueblo en guardar e en bastecer: e en defender e dar los castillos e las fortalezas al rey e al reyno.

Título xix. qual deve ser el pueblo en guardar al rey de sus enemigos.

Título xx. qual deve ser el pueblo a la tierra donde son naturales.

Título xxi. de los caualleros e de las cosas q les conuiene de fazer.

Título xxii. de los adalides.

Título xxiii. de la guerra que ha de fazer todos los de la tierra.

Título xxiiii. de la guerra de la mar

Título xxv. de las emiendas q los onbres ha de recebir por los daños que reciben en la guerra a q llaman enchas.

Título xxvi. de las ganancias que se hacen en la guerra como deuen ser partidas.

Título xxvii. de los galardones bien por bien mal por mal.

Título xxviii. como se deuen castigar todos los que andan en las guerras por los yerros q fizieren

Título xxix. de los catiuos e de sus cosas.

Título xxx. de los albañques.

Título xxxi. de los estudios en que se aprenden los saberes: e de los maestros e de los escolares.

valleria, la distinció o l'excel·lència, van anar confeccionant l'ideal d'home, molt especialment a partir del model de cos virtuós: és a dir, aquell on es condensaven, al costat del vigor, la destresa i la rectitud, virtuts com ara l'abstinència, la prudència, la sobrietat o la vergonya i el paradigma del qual era el cos dòcil i disciplinat.

No són pocs els exemples d'aquesta mena d'obres que podem trobar en el context literari europeu dels segles XII i XIII i fins i tot abans, que, en bona mesura, anticipen els tractats cortesans cavallerescs i espills de prínceps tan freqüents a la literatura peninsular dels segles XV al XVII. El Llibre VI del Policraticus de Jean Salisbury, l'anònim *Ordene de Chevalerie*, el *Livre de Chevalerie* de Godofred de Charny o, enrere en el temps, l'*Epitomé rei militaris* de Vegetio, són precedents innegables d'un gènere que a les lletres hispàniques tindrien en Alfons X, en Ramón Llull i en Don Juan Manuel, alguns dels seus representants més insignes.

Lluny de la nostra intenció i possibilitats estaria qualificar l'obra de cada un d'ells pel seu valor literari o filosòfic; però, des del punt de vista de la conformació dels costums, en el sentit que Norbert Elías defineix com a procés de la civilització, sobresurt, entre tots ells, per la seva envergadura i transcendència, l'obra alfonsina. En conjunt podria qualificar-se com a fita cultural en el procés d'elaboració de la sensibilitat i de l'aparença a l'entorn dels regnes peninsulars, especialment a Castella i a Lleó, en la mesura en què, d'una banda, aplega les diverses branques europees del tractat cavalleresc³ i, d'altra banda, aconsegueix de llegar als seus deixebles literaris l'imaginari de l'excel·lència tal i com s'estava desenvolupant a l'entorn de les principals corts del continent.

No volem dir, amb això, que es tracti d'un producte genuí, ni individual, ni original, en el sentit modern; menys encara, tenint en compte la procedència de la composició, al cap i a la fi, resum i compendi de grans furs anteriors (el Setena-

Foli 73. Índex de la "Segunda Partida".

resultat d'una emergent sensibilitat, la cortesana, que, encara que va fer de la minimització del cos i de la reducció dels seus moviments la millor forma d'expressió del comportament, advertia de la impossibilitat de prescindir-ne.

Unes i altres, *gestes* i *gests*, cada vegada més presents a la literatura didàctica medieval, estarien crides a ser els baluards de l'excel·lència, de tal manera que res no semblava desenvolupar-se al marge d'exterioritat corporal i també

al marge de la seva exaltació. Sobre això, els regiments de prínceps, els tractats de cavalleria o els incipients manuals de cortesia, destinats a la formació de la noblesa de cort, serien cada vegada més prolixos en recomanacions modals de manera que suposarien la possibilitat de fer efectiva la difusió d'uns models de conducta ben representats per la idea de contenció impulsiva, el propi domini corporal i emotiu. Uns models que, sota l'ègida de la *bona ca-*

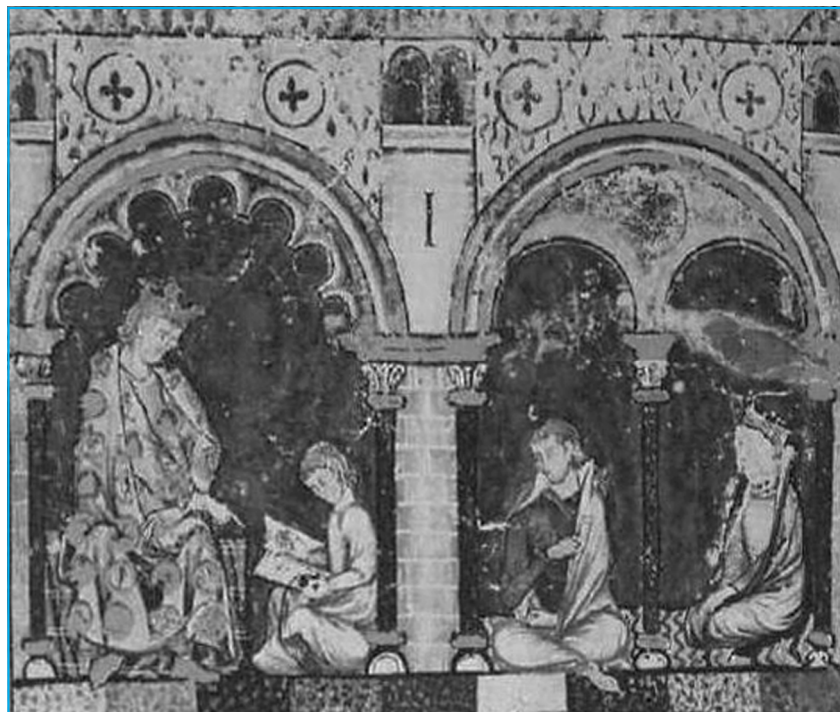
³ Lizabe de Savastano, Gladis Isabel (1988) *Don Juan Manuel y la tradición de los tratados de caballería*. Syracuse University. Siracusa. p. 195 i ss.

ri, el Fur Reial o l'Espill), de furs locals o de llegats populars, entre d'altres múltiples fonts. Del que es tracta és de posar de relleu el caràcter que, com a obra jurídica d'índole enciclopèdica, imprimeix en la vida i en el pensament de l'època. En qualsevol cas, les grans concomitancies temàtiques i estructurals que poden observar-se entre algunes parts que la componen i la majoria de les obres del gènere superiors, posa de relleu la seva transcendència en el procés de legitimitació de l'imaginari de l'excel·lència corporal de la baixa edat mitjana.

Les Set Partides: composició i significat

Compostes entre 1256 i 1275, si tenim en compte les diferents revisions realitzades fins arribar a l'estructura i sentit definitius,⁴ les Set Partides són un plural i heterogeni articulat de lleis que excedeix, per descomptat, l'àmbit legislatiu comú per configurar-se com a tot un tractat de política, de moral, de bones maneres, etc. Amb les Partides, el rei Alfons intenta de dissenyar un model de societat a la mida dels seus interessos, tot deixant regulats alguns dels més importants principis d'organització social, des de la família a la cort, els quals elevaria a la categoria de llei. Des del punt de vista polític, les Set Partides estableixen un nou model d'autoritat règia en què es pot apreciar una actitud mediatra en els principals conflictes de poder de l'època; especialment, en els conflictes que suscitaven les pròpies aspiracions imperials alfonsines respecte del projecte de poder terrenal de l'Església i, també, els enfrontaments històrics originats per la sempre difícil confluència d'interessos entre monarquia i noblesa. No és debades, com hem indicat en una nota, que van ser diverses les revisions que el mateix Alfons i la seva cort es van veure obligats a realitzar, com a conseqüència de les desavinences que la forta càrrega normativa i la creixent limitació

Detall del "taller" de redacció de Alfonso X. Miniatura procedent d'El libro de los juegos.

de drets despertava entre els seus opositors, els quals, malgrat les concessions, van acabar arrabassant al rei savi la corona de Castella, congregats al voltant de Sanç.

Encara que són nombrosos els passatges de contingut cortesà cavalleresc que poden trobar-se al llarg de l'àmplia obra del monarca castellà, és en aquesta obra –a les Set Partides– on la matèria assoleix la categoria de tractat. Més concretament, la "*Segona Partida*" podria considerar-se en ella mateixa com un reglament de reis, incloent un compendi d'educació corporal o espill de prínceps, i un tractat de cavalleria en els quals el sentit i forma jurídics, a més a més de conferir-los gran singularitat, els converteixen en uns dels més complets i sistemàtics de l'època.

L'objectiu més explícit d'aquesta *Partida* és la definició de l'ordre i l'estructura de la societat igual com l'establiment de les relacions de dependència entre els diferents grups que la componien. Amb

aquest objectiu, Alfons X porta a terme un minucios i exhaustiu tractament de les institucions règia i cavalleresca, per a les quals dissenya un estil de vida comú –encara que diferent en drets: l'estil de vida distingit d'una nova noblesa de cort a la qual el mateix monarca havia de subjectar-se. Doncs bé, la definició i la prescripció de l'ètica del comportament, així com dels privilegis i obligacions que corresponien a una institució i a l'altra, configuren el que podem anomenar l'*ethos corporalitzat* de la distinció nobiliària; *ethos corporalitzat*, per tal com l'estil de vida en què cristal·litza tenia com a un dels seus principals eixos de conformació, segons els plantejaments que hem expressat anteriorment, el cos i les seves manifestacions. Per si fos poc, la construcció i distribució temàtica d'aquesta Partida la porta a terme, Alfons X, des de la metàfora corporal que naturalitza i legitima les relacions de dependència dels diferents òrgans socials i polítics que confor-

⁴ Ens referim a les diferents noves elaboracions que patiria l'obra des que es va iniciar amb el títol de *Llibre del fur de les lleis 1256-1265* fins a l'aparició de la primera traducció sota la denominació de Set Partides. En aquest sentit, *estructura definitiva* no significa que amb posterioritat no patís canvis en la redacció, especialment notoris els deguts a copistes i glossadors, però aquests ja no afectarien ni l'estructura ni tampoc el sentit ideològic últim.

Título

desir al rey que a otro obre: ca pues q es tenu / do de escarmntar alos q tales palabras dijeren mucho mas deue guardar assi mismos delas de zir. E avn se deve guardar en la tercera manera q desir mal de los obres denostados leydo an el o en otro lugar no mereçiendo por q r el rep q venuesta los onbres ante el en tal manera q los onbres lo opan mas femia q los qer enfa mar que castigarlos. E denostados qndo no estan ante el o afacados los algun mal en que no ouiesen culpa muestra que su palabra es mas a daño que a pro por que no estan delate a q los cõtra qen lo dise. Onde de todas estas palabras q dicho auemos se deve el rep mucho guardar. ca sin la mal estança q faria en desir las podria enõde venir muy grado daño asu gente por q los obres que las oyen tomar las pan por çiertas en guisa q fincaria en fama de a q los cõtra qui en las oyeren. E sobre esto castigo aristotiles al rep alitãre dixiẽdo lo que guardase mucho las palabras q desia que dela boca del rey falle vi da r muerte asu pueblo r onrra r defonrra: r mal r bien r ha menester q ruego avios quele apude enllo assi como oyo el rep dauio en su co raço: o seõor r guarda la mi boca çerradura de la mi puerta a los mis labios r por esto oyo pu erta señaladamete por q la puote abir pa desir las palabras q contiene çerrada pa callar las q no fueren pa desir. Onde el rep que desta guisa non guardare su boca r valse desir las pala bias desconuenientes que de suso dijimos dar le pa dios muy grãdes penas en este mudo: ca fa çer le pa q los obres q touiere en vil sus palabras r se atreuiesen a desir mal õl como en manera de vengança r enl otro dar le pa pena del mal desir sin raxon que es muy grande peccado r pena muy cho avios.

Ley quinta q daño viene dela pala bia quando no es dicha como deve

Daño muy grãde viene al rep r a los otros on bres qndo oitẽre palabras malas r vil llanas r como no deve por q despues q fuerẽ dichas no las puedã tomar que dichas no seã. E poenõde oyo vn filosofo q õbre deve mas callar q fab lar r guardar se de soltar su lengua an los obres r mapozmete delate sus enmigos por que non puedã tomar apgebimẽto de sus palabras del rep por q haze descubrir las sus positades. E si el no fuere onbre de grande seõo por las sus pala bias entenderan los onbres la mengua que ha del. Ca bien assi como el cantaro quebrado se conofçe por su sueno. E otro si el seõo del on bres es conofçido por la palabra.

Título çinco qual deve el rey ser en sus obras:

Brar es cosa q cõple r acabalo q onbre piẽta r raxona onde pues q enl título an deste fablamos de q l deve el rey ser en sus palabras çre mos a q desir q õbre q seã õs õbras. r mostraremõs q çere õs õbra. E por q ha assi nõbre r çantas mãeras son della. E a que

cinco

tiene pro qndo biẽ se haze. E a que daño quan do no es fecha como deve. E esto fe muestra tã ptoamente por las leyes deste titulo.

Ley primera q cosa es obra r qua tas maneras son della.

Obra es cosa q se comieça r se haze r se acaba por fecho r tomase de vna palabra de latin a q dixẽ opus que çere tãto desir como obra r son tres mãeras della. La pmera se haze dentro enl õbre assi como pa gouernamiento del cuerpo r pa fazer linea. La segõda es de fuera assi como el comer r beuer r enl contenete. La tercera es en mãeras r en costumbres r en las otras bõdas des a q llama virtudes po ay lo çorario õllas.

Ley segõda como el rey ha õ ser me surado en comer r en beuer.

En tiepo conueniente deve el rep comer r beuer cada qlo puotefe fazer assi q no sea rãpiano nin tarde. E otro si que no coma si no qndo ouiere fabo r õ tales cosas qle tengã seõo r sano r no enbargue el entẽdimento. E esto que gelo de biẽ adobado r apuestã merte. E segõdo dijieron los sabios el comer fue puesto pa beuir ca no el be nir pa el comer. E avn dixiẽdo q vna delas non leas quel rep õve auer enl se de gouernar se bi en r apuestãmete r asu pro. E esto oyo el rep fa lamõ bien aueruada es la tierra q ha noble rep por seõor r los mayores della comẽ en las saço nes que deve mas por mãtenimẽto de sus cuer pos que por otra fobexãnia. E de los que cõtra esto haze dixo ay de tierra de que el rep es niõo r los mayores della comẽ de maõana. E leme iãça de niõo pufo pa que los niõos mas cobbi çã comer que otra cosa. E el beuer õjimos que es vna delas cosas del mudo de que el rep se de ue mucho guardar porque esto no se deve fazer si no en las saço des que fuere menester al cuerpo. E avn entõçe muy mesuradamete: ca mucho se ria cosa sin raxõ q a quel aque dios dio poder fobze todos los õbres que sã en su seõorio que õbre al vino apoderar õ si: ca el beuer q es fobe jano saca al õbre delas cosas qle coniene r haze les fazer las q sã delaguisadas. E por esta raxõ defienõen los antiguos que no diesen vino a los reyes fasta que fueren de beuado de tres años r avn entõçe mesurada merte r tempaõo r esto fassen por quel vino ha grãd poder r es cosa q obra contra voluntad r bonõdad. ca el haze a los onbres desconofçer a dios r a si mismos r desco brir las positades r mudar los iusçios r canbi ar los pleitos r sacar los de iusticia r de dere çho r avn sin todo esto fflaqueçe onbre del cuer po r mengua el seõo r caer en muchas enfer mçades r morir mas apna q devia. Onde los reyes que esto no catasen dar les pa dios eneste mundo por pena muchas enfermeçades r pe ffare r enel otro fazer les pa como aquellos q tomã vida de bestias r deçan la de los onbres.

Ley tercera que el rey õve guardar en que lugar haze linea.

Ciles r desconuenientes mugeres non deve el rep traer para linea como quier que naturalmen t

dignidad para ser vn cuerpo, bien asi como todos los del reyno maguer sean muchos porque el Rey es et deuen ser vnos con el para seruir le et ajudarle en todas las cosas que el ha de fazer. E naturalmente que dixieron los sabios que el Rey es cabeça del reyno. Ca assi como de la cabeça nasçen los sentidos porque se mandan todos los miembros del cuerpo bien assi como el mandamiento que nasçe del Rey que es seõor et cabeça de todos los del reyno que se deuen mandar et guiar et auer vn acuerdo con el para obedesçerle; et anparar; et guardar; et ende reçar el reyno. Onde el es alma et cabeça de los miembros...” (Partides, II, 1, 5a).

Els trenta-un títols de què consta la “Segona Partida”, encara que mantenen una temàtica comuna (la conducta de la noblesa en la gestió de les seves vides, els seus cossos i les seves heretats) i la descripció organicista, podrien dividir-se, pel cap baix, en tres nuclis de significació, clarament diferenciats: en primer lloc, la definició de la monarquia, en segon lloc, la relació del poble amb els reis i, en tercer lloc, la definició de la cavalleria.⁵ Doncs bé, encara que pràcticament totes les lleis que la integren s’ocupen d’algun aspecte de la conducta nobiliària i, per tant, constitueixen una referència a la construcció del model de l’excel·lència, ens interessa de destacar aquells on el Rei Alfons assumeix més explícitament la tasca de mostrar el patró de la cortesia règia; a saber: la minimització del gest i de les expressions físiques com a exhibició del propi domini, que havia de distingir el noble del vilà i que, en dar rer terme, es constituiria com a un dels mecanismes de la construcció dels usos i sensibilitats de la civilització occidental.⁶ Amb aquest objectiu, dels tres nuclis temàtics assenyalats, ens ocupem específicament del primer, la definició de la monarquia tot destacant, pel que fa a aquest tema, allò que ens sembla més determinant en la construcció de l’imaginari corporal de l’excel·lència de cort: el contingut del títol cinquè i el contingut del títol setè;

Foli 78. Començament del Títol cinquè de la “Segunda Partida: qual deve el rey ser en sus obras”.

men el cos social, cada un amb funcions i obligacions distintes, i sota la tutela d’un rei que és, de vegades nodridora, de vegades cap i, de vegades cor del regne, o tots ells a la vegada:

“... et los santos dixieron que el Rey es seõor puesto en la tierra en lugar de dios

para conplir la iusticia et dar a cada vno se derecho. E por ende lo llamaron cora çon et alma del pueblo. Ca assi como yaze el alma en el coraçon del onbre por ella biue el cuerpo, se mantiene assi en el Rey [et] yaze la iusticia que es vida et mantenimiento del pueblo de su seõorio. E bien otrosi como el coraçon es vno et por el resçiben todos los otros miembros

⁵ Gómez Redondo, Fernando (1998), *Historia de la prosa medieval castellana*; Vol I. Cátedra, Madrid. p. 538 i ss.
⁶ Elias, Norbert (1987), *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*. FCE. Madrid.

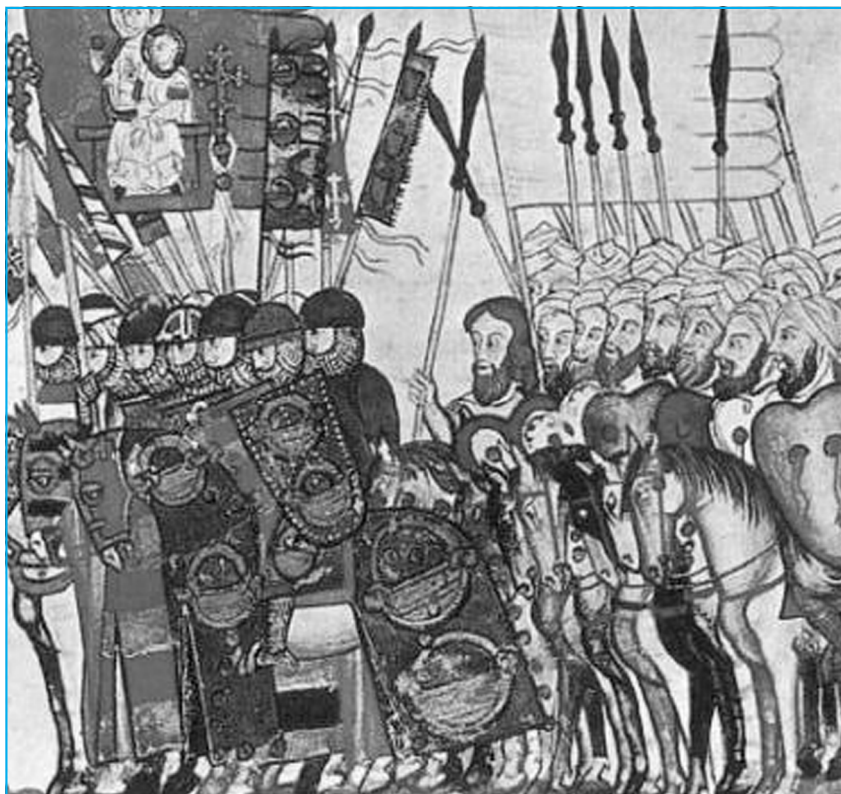
respectivament, els ja esmentats regiment de reis i el decàleg d'educació corporal principesca.

L'escenografia corporal règia a la cort imaginada de Les Partides

Respecte de la conducta del monarca, i formant el nucli del que pot ser catalogat com a un regiment de reis, destaquen els títols quart i cinquè. La claredat i contundència expressives, pròpies del caràcter jurídic dels preceptes, permet d'intuir la després corroborada transcendència del text en el procés de construcció de l'escenografia corporal cortesana dels regnes hispànics, coincidents en allò que és principal amb l'escenografia cortesana de l'Europa transpirinenca. Una escenografia de la qual es pot assenyalar, amb Norbert Elias, que el primer que en destaca és la gran unitat que presenten tant els bons com els mals costums, que constitueixen les "pautes de conducta" cortesana.

Encara que el títol quart no està dedicat als comportaments físics pròpiament dits, sinó a la manera en què el rei ha de pronunciar les paraules, ens posa en situació de comprendre el caire de l'imaginari del comportament que s'estava elaborant: l'imaginari, on la cortesia –com tindrem ocasió de veure al llarg de l'article–, no només és una qüestió de formes sinó el resultat d'un conreu interior. És a dir, un saber moral i pràctic, una saviesa difosa en virtut, que es manifesta en una manera d'ésser i d'actuar pròpia de qui, malgrat tot, malgrat la seva natural condició, l'ha hagut d'aprendre:

"...no conuiene al rey de ser muy fablador ni dixiese a muy grandes bozes lo que ouiese de dezir fueras ende en logar... E otrosi las grandes bozes sacante de mesura faziendole que no fable apuesto. Onde por esto deue el rey guardar que sus palabras sean eguales et en buen son. E las palabras que se dizen sobre razones feas et sin pro que no sean fermosas nin apuestas al que las fabla nin otrosi al que las oye, nin puede tomar buen castigo nin buen consejo son ademas; et llaman caçurras que son vi-

Detall de la Crònica General. Miniatura.

les et desapuestas et no deuen ser dichas a onbres buenos quanto mas en dezir las ellos mismos et mayormente el rey" (Partides, II, IV, 2a).

El títol cinquè es troba consagrat íntegrament a les bones formes, a l'aparença distingida, la qual, en qualsevol cas, s'entén com a l'exteriorització física d'una interioritat excel·lent, la virtut. L'imaginari del propi domini –paradigma de la racionalització del comportament palatí, és a dir, civilitzat–, es troba aquí sostingut per les idees de regularitat, de mesura, i per algunes variants semàntiques d'aquestes que actuen com a operadors de la distinció; així, l'ús de qualificatius contraposats com ara temperat davant d'iracund, assossegat davant de movedís, ben plantat davant de pagerol, etc., estableixen una oposició plana i directa, encara poc elaborada, que, tot i que posa de relleu que el refinament cortesà és encara una vaga intenció, acaba donant legitimitat nobiliària al gest mínim i contingut de la

cort davant de la vulgaritat que des d'aleshores, sense fissures, suggeriria la profusió gestual.

En primer lloc, s'ocupa de la mesura en relació amb la satisfacció de les necessitats naturals i en la conservació corporal; un decàleg, podríem dir, sobre la higiene, que inclou també alguns preceptes sobre les satisfaccions sexuals i la procreació. Es tracta d'un esbós del que en endavant, sobretot a partir del segle XV, esdevindria un obsessiu procés de limitació de les maneres; pot, per tant, interpretar-se com l'inici d'un imparabile retrocés en la liberalitat corporal que l'alta modernitat confirmaria amb la seva apel·lació a l'ordre cristià de la moral:

"En tiempo conueniente deue el rey comer et beuer cada que lo pudiese fazer assi que no sea tenprano nin tarde. E otrosi que no coma si no quando ouiere sabor et de tales cosas que le tengan rezio et sano et no enbarguen el entendimiento. E esto que gelo den bien adobado et apuestamente. E segund dixieron los sabios el comer fue puesto para beuir ca no el beuir para el comer..."

Título

¶ Casamiento es cosa q̄ segūdo nra ley despues q̄ es fecho no se puede p̄rir: sino por razones se / nialadas así como se muestra éla. iij. p̄riva d̄ste libro. r̄ porq̄e deue el rey catar q̄ aquella cō q̄en casafe apa en sí q̄tro cosas. La p̄mera q̄ véga de bué lineaie. la. ij. q̄ sea fermosa. la. iij. q̄ sea bié a costūbiava. la. iij. q̄ sea rica. Ca en q̄nto ella d̄ meior lineaie fuere táto sera el mas onrrado por ende r̄ los fijos q̄ della ouiere serā mas onrra / dof r̄ maf en cura tenidoof. otrofi q̄nto mas fer mofa fuere táto mas la amara r̄ los fijos q̄ d̄lla ouiere serā mas fermosos r̄ mas apuestos lo q̄ cōuiene mucho a los fijos de los reyes q̄ sea ta / lea q̄ parefca bié étre los otros d̄b̄res. É q̄nto d̄ meiores costūb̄res fuere táto mayores plazeres rec̄bia della r̄ fabza meior guardar la d̄tra d̄ña marido r̄ d̄st̄i m̄fina. Otrofi q̄nto mas rica fue re táto ma por pio uerna ende al rey: r̄ el lineaie q̄ della ouiere r̄ avn la tierra do fuere. É q̄nto el rey ouiere muger q̄ apa éñ todas estas cosas sob̄:coichas deue lo mucho grabdeser avios r̄ tenerse por de buena v̄tura. É si tal no la pu / viere fallar cate q̄ sea de bué lineaie r̄ de buenaf costūb̄res. Ca los bienes q̄ se figuē de los dos finca siépre en el lineaie q̄ della desq̄iende. mas la fermosura r̄ la riqūza pallā mas de ligero. d̄ce el rey q̄ así no lo carate erraria en sí mesmo r̄ éñ lí naie q̄ lō dos yerros de q̄ se deue mucho guar dar todo rep .

Ley .ij. como el rey deue amar r̄ onrrar r̄ guardar a su muger.

¶ Amar deue el rey ala reyna su muger por tres razones. La p̄mera porq̄ el r̄ ella por casamiento segūdo nra ley son como vna cosa de manera q̄ se no puede p̄rir: sino por muerte o por otras co sas ciertas segūdo m̄da s̄tra yglesia. La. ij. por q̄ ella sola métre deue ser segūdo derecho su con pañera en los fabores r̄ élos plazeres. otrofi el la ha de ser su aparera en los pesares r̄ élos cu yvados. La. iij. porq̄ el lineaie q̄ della ha o spe / ra auer que fin que en su lugar despues d̄ su mu erte. Onrrar la deue otrofi por tres razones. La p̄mera porq̄e pues ella es vna cosa cō el q̄nto mas onrrada fuere táto es el mas onrrado por ella. La. ij. porq̄e quanto mas la onrrare táto avia ella mayor r̄aso de q̄rer siépre su bien r̄ su onrra. La. iij. porq̄e seynto ella onrrada serā los fijos q̄ della ouiere mas onrrados r̄ maf no bles. É otrofi la deue guardar por tres razones. La p̄mera porq̄ no deue auer mas de aella se / guno su ley . r̄ por ende la deue guardar que la apa a su pio r̄ que la no pierda. La. ij. r̄aso por que deue ser guardada es q̄ no viga ni faga cō tra ella ni dexe fazer a otro niq̄da cosa q̄ sea sin r̄azon ni otrofi den carrera a ella porq̄ lo faga . La. iij. r̄azon porq̄e deue ser mucho guarda / da es porq̄e los fijos q̄ della salieren seā maf ciertos . Onde el rey que desta guisa onrrare r̄ amare r̄ guardare a su muger ferā el amado r̄ d̄ r̄avo r̄ guardado della: r̄ d̄ara ende bué enxen plo a todos los de su tierra. adas para fazer ef

fiete.

tas cosas bien r̄ conplida mente ha menester que le ve tal compañía de onbres r̄ de mugeres q̄ amen r̄ teman avios r̄ sepan guardar la onrra del r̄ della . É natural mente no puede ser q̄ no ap̄enda onbre mucho de aquellos cō q̄en buie cotidiana métre. É por esto d̄ixo catō el sa bio en castigado su fijo. Si q̄sieres ap̄iover bié auer vna con los buenos. É esto mismo d̄ixo el rey salamō en manera de castigo q̄ el q̄ ouiesse faboz de fazer bié que se acompañafe cō los bue nos r̄ se arreuafe de los malos. Ca el q̄ la su cō pañia sigue no puede ser q̄ no tome de sus co / stūb̄res bié así como el q̄ tañe la pez regalava que por fuerça se ha de manjillar della.

Título .vij. Qual deue el rey ser a sus fijos r̄ ellos ael.

¶ Fijos segūdo la ley llaman aq̄llos q̄ nasgen de derecho casamiento. Onde p̄uef que en el titulo áre de ste fablamō de q̄l deue el rey ser a su muger. q̄remos aqui desir q̄l ha de ser a sus fijos q̄l ha della. r̄ mostrar como los deue amar r̄ guardar . r̄ por q̄ razones. r̄ como los ha de criar. r̄ en q̄ mane ra. r̄ otrofi como los ha de enseñar. r̄ de q̄ fas. r̄ en que tiépo. r̄ como se deue feruir dellof. É desí como les deue fazer bien r̄ castigar quā do erraren .

Ley .i. como el rey deue amar sus fijos. r̄ por que razones.

¶ Infantes llamā en españa a los fijos de los re yes. ca ellos deuen en sí fer nobles r̄ de buenas maneras r̄ sin ningūna mal estāça por r̄aso dela nobleza q̄ les viene de parte del padre r̄ d̄la ma dre. É tomarō este nōbre de infans q̄ es pala / bra de latin: q̄ q̄ere táto desir como moço me / nor de siete años q̄ es sin pecado r̄ sin májilla. É porq̄e deue los reyes puñar q̄ seā sus fijos atales r̄ amar los mucho. É este amor deue auer por dos razones. La p̄mera porq̄ vienē d̄l r̄ fō como miébro de su cuerpo. La. ij. q̄ por remen b̄iāça fincā en su lugar despues d̄esu muerte pa fazer aq̄llas cosas de bié q̄l era tenuto de fa zer. É avn amor les deue fazer r̄ auer señalada / métre q̄ cōuiene mas a rey q̄ a otro d̄bre. É esto es q̄ sus fijos sean meiores q̄ el no porq̄ el faga por ellos cosa q̄ le este mal ni mengue en su onrra. adas si ellos sopierē fer tā buenos en sí q̄le véga de bōdado deue le mucho plazer r̄ grades serlo avios. É q̄nto esta manera puñare el lina je fera siépre de bié en meior. É sob̄re tal r̄aso di xo el rey salamō. q̄ grādo loor r̄ grādo onrra era al padre de ser el fijo sabido r̄ bueno. Onde el rey q̄ desta guisa ama sus fijos ha les v̄vadero amor: lo vno segūdo natura porq̄ vienē dello al segūdo bonoado queriendo que sean buenos.

Ley .ij. como el rey ha de fazer cri / ar a sus fijos con femēçia.

¶ Femēçia grāde deue el rey auer en fazer bien

ii ij

En segon lloc, s'ocupa de la mesura pel que fa a la posició corporal en la realització de totes les seves obres. Posa una atenció especial en la moderació gestual però també en l'elegància o gràcia en les expressions pròpies de l'àmbit domèstic:

"...deue el rey ser muy apuesto tambien en su andar como en estando en pie. Otrosi en seyendo et en caualgando. Et otro tal quando comiere o beuiere et otrosi en su yazer et avn quando dixiese alguna razon: ca el andar no conuiene que lo faga mucho aprisa nin mucho de vagar... o mudarse mucho a menudo asentandose de vn lugar en otro. E quando se ouiese non deue parar se mucho enfiesto nin acoruado esso mismo seria en el caualgar... E otrosi se deue guardar de fazer enatiamente nin avn quando yoguieren en su lecho non deue yazer mucho encogido nin atrauesado como algunos que no saben do han de tener le cabeça nin las piernas sobre todo deue guardar que faga buen contentente quando hablare señaladamente con la boca et con la cabeça et con las manos que son mienbros que mucho mueuen los onbres quando fablan. E por ende ha de guardar que lo que quisiere dezir que mas lo muestre por palabras que por señales; ca los sabios antiguos que pararon mentes en todas las cosas mostraron que los reyes deuen guardar todo esto que diximos de manera que lo fagan apuestamente et esto por ser meior acostunbrados et mas nobles que es cosa que les conuiene mucho por que los onbres toman enxemplo dellos de lo que les veen fazer..." (Partides, II, V, 4a).

Com a complement indispensable de la noblesa, el tercer aspecte del que s'ocupa en aquest títol cinquè és la vestimenta del monarca. En aquest cas, ja no és la mesura el valor suprem d'elegant i ben plantat; no recorre a la moderació com a signe "que distingeix", sinó més aviat als seus contraris. L'ostentació i, també, l'excés són, ara, els valors que s'erigeixen com els baluards de l'excel·lència i que les lleis sumptuàries es van encarregar durant llarg temps de defensar:

"Uestiduras fazen mucho conosçer a los onbres por nobles o por viles, et los sabios antiguos estableçieron que los reyes vestiesen paños de seda con oro et con piedras preciosas por que los onbres lo puedan conosçer luego que los viesen a menos de preguntar por ellos. E otro si los frenos et

Foli 82. Començament del Títol setè de la "Segunda Partida": Qual deue el rey ser a sus fijos et ellos a el.

E el beuer dezimos que es vna de las cosas del mundo de que el rey se deue mucho guardar porque esto no se deue fazer si no en las sazones que fuere menester al cuerpo. E avn entonces muy mesuradamente... ca el faze a los onbres desconosçer a dios et a si mismos et descubrir las poridades et mudar los iuyzios et cambiar los pleitos et sacarlos de iusticia et de derecho et avn sin todo esto enflaqueçe onbre del cuerpo et mengua el seso et caer en muchas enfermedades et morir mas ayna que deuia" (Partides, II, V, 2a).

"Uiles et desonuenientes mugeres no deue el rey traer para lineaie... E siguiendo mucho las mugeres en esta manera auiene ende grand daño al cuerpo et pierde se por y el anima que son dos cosas que estan mal a todo ombre et mayor mente al rey. E por ende dixo el rey Salamon el vino et las mugeres quando mucho lo vsan fazen a los sabios renegar a dios. E otrosi en logares desconuenientes deue el rey mucho guardar de fazer lineaie así como en sus parientes et con sus cuñadas, o mugeres de religion, o casadas" (Partides, II, V, 3a).

las sillas en que caualgan de oro et de plata et con piedras preciosas... et otro ningun onbre non deve prouar de los fazer nin de los traer. E el que lo fiziese en manera de egualar se al rey et tomar le su logar deve perder el cuerpo et lo que ouiere como aquel que se atreue a tomar onrra et logar de su señor no auiedo derecho de lo fazer” (Partides, II, V, 5a).

Un moment d'especial transcendència en el discurs de l'excel·lència corporal règia, el constitueix la llei sisena d'aquest mateix títol, on el rei Alfons tracta de dilucidar la diferència entre costums i maneres. La reflexió, que després resultaria bàsica a Don Juan Manuel en l'elaboració del seu discurs sobre l'educació i l'educació corporal, té com a fonament la discussió sobre l'origen hereditari o après de les qualitats físiques i espirituals que caracteritzen la noblesa. Costums i maneres ha de tenir el rei molt bones, diu el monarca castellà; el contrari minvaria molt la seva noblesa i la seva elegància. Els costums els guanya l'home per si mateix, és a dir, els aprèn per l'ús, mentre que les maneres, per saviesa natural; és a dir, encara que les hagi d'aprendre, la naturalesa les hi atorga com a pròpies, per la seva condició. Es tracta d'una apel·lació, d'una banda, a l'aristotelisme en què s'inscriu tota l'obra del monarca i segons el qual tota relació social descansa en el pla de la “naturalesa”⁷ i, d'altra banda, a la lògica genealogista en què s'inscriu tot regiment de reis i, per extensió, tot tractat de cavalleria.

Encara que la diferència entre costums i maneres es mostri, al final, força difusa, els primers semblen apel·lar a una cosa com ara el caràcter amb el qual s'ha de mostrar el rei; per fer-ho ha de posar de relleu un cert esforç o afany, cosa a la qual l'obligaria, d'alguna forma, la seva condició. És aquí on la sensibilitat cortesana de la minimització gestual pren forma: es tracta, pel cap baix, de quatre lleis dedicades a les virtuts que han de

caracteritzar el rei ben acostumat, el rei cortesà. A saber, el seny, la templança, la prudència, la fortalesa de cor, la sensatesa, la modèstia, la mansuetud, la vergonya, etc., les quals es constitueixen, en darrer terme, com una mena de valors l'expressió dels quals és eminentment somàtica. Totes elles, és clar, al costat de les virtuts cavalleresques d'índole espiritual que, com ara la generositat, la franquesa o la liberalitat, Alfons X no oblida.

I somàtica és també l'expressió de les maneres. En aquest cas, però, el principi de moderació presenta un matís diferent. Recordem que l'expressió de l'excel·lència corporal es mostrava mitjançant la manifestació mínima i màxima: mitjançant el gest mesurat i mitjançant la gesta; doncs bé, és a les maneres on l'excel·lència cristal·litza com a manifestació màxima del cos –si a la peripècia heroica i al gaudi lúdic li concedim aquest qualificatiu. Tots dos són els dominis de les maneres o maneres que el rei Alfons X contempla:

“Aprender deve el rey otras maneras sin las que diximos en las leyes ante desta que conuiene mucho. E estas son en dos maneras las vnas que tañen en fecho de armas para ayudar se dellas quando menester fuere. Et las otras para auer sabor et plazer con que pueda mejor sufrir los trabajos et los pesares quando los ouiere” (Partides, II, V, 19a).

Respecte del primer domini, l'ús de les armes per a defensa del regne, assenyalava el següent:

“Ca en fecho de caualleria conuiene que sea sabidor para poder mejor anparar lo suyo et conquistar lo de los enemigos. Et por ende deve saber caualgar bien et apuestamente et vsar toda manera de armas tan bien de aquellas que han de vestir para guardar su cuerpo, como de las otras con que se ha de ayudar... E de las que son para lidiar assy como la lança et el espada et porra et las otras con que los onbres lidian amantamente ha de ser muy mañoso para saber ferir con ellas” (Partides, II, V, 19a).

Pel que fa al segon domini, el dels plaers corporals, aquest queda pràcticament referit a l'aventura cinegètica, a la qual confereix la categoria de condició necessària per allargar la vida, la salut i l'enteniment:

“Mañoso deve el rey ser et sabidor de otras cosas que se tornan en sabor et en alegría... et para esto vna de las cosas que fallaron los sabios que mas tiene pro es la caça. De qual manera quier que sea, ca ella ayuda mucho a menguar los pensamientos et la saña lo que es mas menester a rey que a otro onbre et sin todo questo da salud. Ca el trabajo que en ella toma sy es con mesura faze comer et dormir bien que es la mayor cosa de la vida del onbre. Et el plazer que en ella recibe es otros y grand alegría commo apoderarse de las aues et de las bestias brauas et fazen los que los obedescan. Et le siruan aduziendo los otros a su mano. E por ende los antiguos touieron que conuiene esto mucho a los reyes mas que a otros onbres. Et esto por tres razones. La primera por alongar su vida et su salud et acreçcentar su entendimiento et redrar de si los cuydados et los pesares que son cosas que enbargan mucho el seso...” (Partides, II, V, 20a).

Trobem, doncs, en aquest paràgraf una extraordinària mostra de la forma com la salut, històricament configurada segons els patrons de sensibilitat, de conducta i de gust dominants, apareix associada als models nobiliaris de la cort, tot ordenant i organitzant l'univers de l'excel·lència corporal; no solament en l'àmbit de l'aparença sinó també pel que fa a la representació nobiliària dels hàbits de bon manteniment i cura del cos.⁸

A tot plegat afegeix la conveniència i profit de sentir cançons i instruments, escoltar històries i romanços i jugar a escacs i a taules per rebre plaer i alegria. Ocupacions en les quals, novament, la imatge de la noblesa queda associada a la idea de templança; el paradigma de la capacitat per dominar i per dominar-se:

⁷ Vegeu sobre això: Maravall, José Antonio (1983) “Del régimen feudal al régimen corporativo en el pensamiento de Alfonso X”. A Estudios de Historia del pensamiento español. Ediciones de Cultura Hispánica de l'Instituto de Cooperación Iberoamericana. Madrid. p. 100 i ss.

⁸ Vegeu sobre això, Vicente Pedraz, Miguel (1999) “La construcción del discurso médico y el arte de gobernar el cuerpo. Salud y moral en la baja Edad Media Occidental”. *Apunts. Educació Física i Esports*, 57, p. 10-18.

“Alegrías ay otras sin las que diximos en las leyes ante desta que fueron falladas para tomar onbre conorte en los cuydados et en los pesares quando los ouiesen. E estos son oyr cantares et sones et estormentes et iugar axedrez o tablas o otros iuegos semeiantes destes. E eso mismo dezimos de las estorias et de los romançes... Et maguer que cada vna destas fuesse fallada para bien con todo esto non deue onbre dellas vsar sino en el tiempo que conuiene et de manera que aya pro et no daño et mas conuiene esto a los reyes que a los otros onbres. Ca ellos deuen fazer las cosas muy ordenadamente et con razon... E eso mismo dezimos de los sones et de los estormentes mas de los otros iuegos que de suso mostramos non deuen dellos vsar syno para poder perder cuydado et resçebir dellos alegría et no para cobdiçia de ganar por ellos. Ca la ganancia que ende viene no puede ser grande ni muy prouechosa et que de otra guisa vsasse dellos resçebiria ende grandes pesares en lugar de plazer et tornarse ya commo en manera de tafureria que es cosa de que vienen muchos daños et muchos males et pesa mucho a dios et a los onbres porque es contra toda bondad” (Partides, II, V, 21a).

Es tracta, en efecte, d'una expressió en els universos de la virtut i del vici ja comencen a perfilar els patrons del comportament exemplar tan característics de la literatura didàctica dels segles XV al XVII, i fins i tot dels segles posteriors, on els paladins de la modernitat i del seu ordre moral s'enfrontarien decididament a tota expressió d'hedonisme com, per exemple, el pare Mariana, Francisco Alcocer o Luque Fajardo, entre d'altres, les invectives dels quals contra el joc no tenen pal·liatiu.⁹

Educació corporal i distinció nobiliària

El títol setè de la “Segona Partida”, que de fet continua sent una proposta d'actuació i conducta règia per tal com s'ocupa de la manera com s'ha de comportar el rei amb els seus fills, pot considerar-se, en darrer terme, com un decàleg d'educació corpo-

ral. Pel seu contingut, s'emmarca en la tradició didactista típicament medieval: és dedicat als pares o preceptors adults que han d'educar els nens; són propostes per portar a terme en l'àmbit domèstic i no en una institució escolar *ad hoc*; i constitueixen una formulació de pràctiques destinades a legitimar la distinció social dels destinataris. Tanmateix, a diferència de la majoria dels tractats medievals en ús, no es configura a partir de l'exemple, com a element didàctic, ni de la remembrança èpica, com a eix catalític d'allò que és nobiliari tan característic de l'època. Al contrari, i tot conferint-li, en aquest sentit, una gran singularitat expositiva, es va construït a partir de proposicions i suggeriments, la forma dels quals es troba, potser, més pròxima a les exhortacions pedagògiques de la modernitat, encara que amb menor contundència expressiva, menor grau de concreció i, per descomptat, mantenint, si més no externament, el caràcter juridicopolític que li proporciona la partició en lleis.

En efecte, si la primera intenció del contingut d'aquest Títol és establir les formes de l'excel·lència règia, tot expressant el que ha de fer i el que no ha de fer el rei en el tracte amb els seus fills –com ha fet prèviament respecte del tracte amb la seva dona i després farà respecte del tracte amb els seus altres parents i amb les seves donzelles i amb els seus oficials, etc.– el caràcter, necessàriament pedagògic d'aquesta relació, li confereix el sentit particular i la perspectiva típica d'un tractat d'educació. D'altra banda, com que la lògica d'existència aparent i escenogràfica, que conformava els dominis tant cerimonials com domèstics de la cort, feia dels trets corporals i de la seva presentació una de les més importants virtualitats distintives, l'esmentat sentit i perspectiva pedagògica no pot ser qualificat d'una altra forma que com a educació física. Encara més, si analitzem la se-

qüència de les diferents lleis que el componen, es pot advertir, també, una estructura temàtica que, al marge de petites variacions, es mantindria durant llarg temps com a estructura bàsica d'aquells que avui són considerats històricament els primers tractats d'educació corporal: criança, nutrició, higiene, bones formes, enduriment físic i aprenentatge de destreses.

No es tracta, evidentment, d'un decàleg en sentit estricte. Malgrat el context jurídic on s'emmarca, l'estructura de títols i lleis del qual li atorga una organització que no tenen la majoria dels discursos pedagògics de l'època, es manté dintre de l'ambigüitat i la manca de sistema expressiu típicament medievals; ambigüitat i manca de sistema que es posa de relleu tant en la forma com en el fons. En la forma, sobretot, mitjançant el recurs literari segons el qual les màximes pedagògiques no queden confirmades mitjançant l'argument ben constituït o pel criteri d'autoritat sinó per uns simples i indefinits “van dir els savis”, “com va dir el rei Salomó”, “com va dir el filòsof”, etc.; i en el fons per la laxitud pedagògica que en, tot cas, inspiren les màximes esmentades.

Es tracta d'una ambigüitat i una manca de sistema que, d'altra banda, manifesta l'encara no gaire ben resolta contradicció ideològica de fons segons la qual, tot i que en l'aristocràcia laica se sobreentén una connatural gràcia corporal, la pròpia del llinatge o de la sang, es feia necessària una intervenció educativa adequada perquè aquesta no es desaprofités. Més aviat, com a forma de conferir a la noblesa el vernís escenogràfic de la virtut en allò que podríem qualificar com a un prolegomen de les idees pedagògiques de la civilitat i que es manifestarien ja molt obertament en el segle XIV; per exemple, a les obres didàctiques de l'insigne nebot del monarca castellà, Don Juan Manuel.¹⁰

⁹ Sobre això, és de notar, malgrat tot, encara la gran liberalitat i indefinició que manifesta Alfons en la construcció del mapa dels valors. Vegeu sobre això, també d'Alfons X, l'opuscle Ordenament de les tafureries, el qual, encara que dedicat a prevenir els excessos i els enganys als jocs d'atzar i d'aposta, posa de relleu una actitud molt tolerant envers el joc. Alfons X: *Ordenamiento de las tafurerias*. Imprenta Real de Madrid. Madrid. Edició de 1836.

¹⁰ Vegeu, sobre això, Vicente Pedraz, Miguel (1996) “Educación corporal y distinción nobiliaria en el ‘Libro de los Estados’ de Don Juan Manuel”. *Apunts Educació Física i Esports*, 43, p. 13-22.

L'objectiu explícit d'aquest títol, plantejat en un breu paràgraf introductori, resumeix les intencions de les actituds del rei envers els seus fills i les obligacions que li pertoquen pel que fa a la seva educació; però no sense abans advertir de qui són els mereixedors del qualificatiu de “fills”, per la qual cosa pren relleu la transcendència genealogista de l'imaginari cortesà:

“Fijos segund la ley llaman aquellos que nasçen de derecho casamiento. Onde pues... queremos aqui dezir qual ha de ser a sus hijos que ha della [su muger]. Et mostrar commo los deve amar, et guardar, et por que razones, et commo los ha de criar, et en que manera, et otrosí, commo los ha de enseñar, et de que cosas, et en que tiempo, et commo se deve servir dellos. E de sí, commo les deve fazer bien et castigar quando erraren” (Partides, II, VII; *Introducció*).

A partir d'aquí, havent deixat ja establerta, al títol sisè, la importància que té per a la descendència l'adequada elecció de l'esposa –de bon llinatge, formosa, ben acostumada i rica¹¹ es van succeint els diferents temes d'índole pedagògica i didàctica, pròpiament dits.

En primer lloc, des d'una perspectiva encara més pedagògica que didàctica i, potser, formant part d'una breu formulació filosòfica o antropològica, Alfons X planteja, en la primera de les lleis, la importància i el deure d'estimar els reis els seus fills: primer perquè vénen d'ell i són com a membres del seu propi cos i, segon, perquè ells queden en lloc seu per fer les coses de bé, perquè la bondat és, assenyala, hereva del bon tracte i de l'amor. Així mateix, a la segona llei del mateix títol es manifesta en relació amb l'esforç, la bondat i la netedat amb què s'ha de criar –més aviat, fer criar– els fills per tal que aquests creixin més de pressa, més cepats i ben plantats:

“E quando los hijos fueren asi criados con grand abondo cresçen, por ende, mas

ayna; et seran mas sanos, et mas rezios, et avran mas rezios coraçones. Ca asi commo fueren cresçiendo yran todavia metiendo mientes a las cosas mayores et oluidaran las menores... [et] que sean criados muy linpiamente et con apostura; ca muy guisada cosa es que los hijos de los reyes que sean linpios et apuestos en todos sus fechos; lo vno por fazer los mas nobles en sí mismos, et lo al por dar buen enxemplo a los otros. E para esto ha menester que la conpañia que lo ouiere a criar sean mucho apuestos et linpios pues que los hijos de los reyes dello lo han adeprender” (Partides, II, VII, 2a).

Un cop establertes aquestes qüestions preliminars, sobre les quals, tanmateix, reincidirà més endavant, el discurs alfonsí baixa al nivell de les indicacions tècniques i, per tant, adopta un tipus més concret de formulació: “fazer deue”.

La llei tercera, compromesa amb la primera criança i, per torna, amb la salut dels infants, estableix algunes condicions que han de complir els qui s'ocupen directament de l'esmentada criança. Tot recollint allò que no deixava de ser un constituent típic del llegat popular sota sentències del tipus “bon llinatge i bona llet”, Alfons X es refereix, donant per bo el primer, al segon dels termes:

“E lo que primeramente deuen fazer... es en darles amas sanas et bien acostunbradas, ca bien asi commo el niño se gouierna et se cria del ama desde que el da la teta fasta que gela tuelle. E porque el tieno desta criança es mas luengo que el de la madre... los sabios antiguos que fablaron en estas cosas naturalmente dixieron que los hijos de los reyes deuen auer a tales amas que ayan leche assaz et sean bien acostunbradas et sanas et fermosas et de buen linaie et de buenas costumbres, et señaladamente que no sean muy sañudas. Ca sy ouieren abundança de leche et fueren bien conplidas et sanas crian los niños sanos et rezios. E si fueren fermosas et apuestas amarlas han mas los criados et avran mayor plazer quando las vieren et dexar los han mejor

criar. Et si no fueren sañudas criarlos han mas amorosamente et con mansedunbre que es cosa que han mucho menester los niños para cresçer ayna. Ca de los sos años et de las feridas podrian los niños tomar espanto porque valdrian menos et reçibirian ende enfermedades o muerte...” (Partides, II, VII, 3a).

Quan el procés de la criança, pròpiament dit, es dona per acabat, quan aquests ja són minyons, cal, continua, que als fills dels reis els donin els seus pares bons preceptors que els vigilin i en tinguin cura pel que fa al menjar, el beure, la folgança, etc. És aquí on comença la veritable educació en el sentit, pròpiament medieval, de modelatge del caràcter i de l'enteniment; per exemplificar-ho, Alfons X recorre a la metàfora de la cera que es marca i arriba a plantejar qüestions tècniques no superficials a propòsit de la conveniència de les formes i el temps en què han de ser portades a terme les intervencions didàctiques.

“Et ayo tanto quiere dezir en lenguaie de españa commo onbre que es dado para nudrir moço et ha de auer todo su entendimiento para mostralle commo faga bien. E dixieron los sabios que tales son los moços para aprender las cosas mientras son pequeños commo la çera blanda quando la ponen en el sello figurado porque dexa en el su señal. Et por ende los ayos deuen mostrar a los moços mientras son pequeños que aprendan las cosas segund conuiene. Ca estonçe las aprenden ellos mas de ligero... Mas si gelas quisiesen mostrar quando fuesen mayores et començasen ya a entrar en mançebia no lo podrian fazer tan de ligero... et aunque las aprendiesen estonçe oluidarlas y an mas ayna por las otras cosas que avrian ya vsadas” (Partides, II, VII, 4a).

A partir de la llei cinquena, Alfons X entra en el que avui anomenaríem els continguts educatius; en les “coses” que els fills dels reis han d'aprendre en els diferents ordres de l'aparença corporal, encara que no, evidentment, amb la profusió ni amb

¹¹ Textualment: “La primera que venga de buen linaie; la ii que sea hermosa; la iii que sea bien acostunbrada; la iiii que sea rica. Ca en quanto ella de mejor linaie fuere tanto sera el mas onrrado por ende et los hijos que della ouiere seran mas onrrados et mas en cura tenidos. Otrosí, quanto mas hermosa fuere tanto mas la amara et los hijos que della ouiere seran mas fermosos et mas apuestos, lo que conuiene mucho a los hijos de los reyes que sean tales que parezcan bien entre los otros onbres. E quanto de mejores costumbres fuere tanto mayores plazereres reçibia della et sabra mejor guardar la onrra de su marido et de sí misma. Otrosí quanto mas rica fuere tanto mayor pro verna ende al rey, et el linaie que della ouiere et avn la tierra do fuere” (Partides, II, VI, 1a).

la profunditat amb què tractarien el tema els seus epígons.¹²

Les lleis cinquena i sisena, concretament, s'ocupen de les normes higièniques i de salut les quals, en correspondència amb els elementals preceptes de l'ètica de l'excel·lència nobiliària, estaven destinades a conformar les bones maneres i l'elegància cortesana. Es tracta d'un clar prolegomen dels veritables manuals de cortesia i de civilitat on el discurs introdueix elements visiblement tècnics sobre qüestions d'higiene alimentària i de neteja exterior. Òbviament, però, es tracta d'una crida a la moderació on el que importa, en darrer terme, és l'escenografia de la moderació i de la temprança; els valors en alça de l'excel·lència cortesana.

La llei cinquena és un veritable ordenament de costums, de maneres i de bones formes que els infants de la segona edat de la vida, els minyons, han de seguir a la taula a l'hora de menjar. Un ordenament els termes del qual, es mantindran i repetiran, a grans trets, a la majoria dels manuals de bon comportament fins al segle XVI i fins i tot després:

“...la primera cosa que los ayos deuen fazer aprender a los moços es que coman et beuan linpiamente et apuesto. Ca maguer que es cosa que ninguna criatura no lo pueda excusar, con todo esso los onbres no lo deuen fazer bestialmente et desapuesto; et mayormente los hijos de los reyes por el linaie onde vienen et el lugar que han de tener son por tres razones. La primera porque del comer et del beuer les viniere pro. La ii por desuiarlos del daño que les podría venir quando lo fiziesen en comer o en beuer ademas. La iii por acostunbrarlos a ser linpios et apuestos que es cosa que les conuiene mucho; ca mientras que los niños comen o beuen mucho quando les es menester son por ende mas sanos et mas rezios. E apuestamente dixieron que les deuen fazer comer no metiendo en la boca otro bocado fasta que el primero ouiesen comido que sin la desapostura que podría ende venir ha tan grand daño que se afogaría aso ora; et no les deuen consentir que tomen el bocado con todos los çinco dedos de la mano porque no los fagan grandes. E

otrosi que no coman feamente con toda la boca, mas con la vna parte. Ca mostrarse y an en ello por glotonos que es manera de bestias mas que de onbres. E de ligero no se podría guardar el que lo fiziese que no saliese de fuera aquello que comiese si quisiese hablar. Otrosi dixieron que los deuen acostunbrar a comer de vagar et no a priesa porque quien de otra guisa lo vsa non puede bien maxcar lo que come; et por ende no se puede bien moler et por fuerça se ha de dañar et de tornarse en malos vsos de que vienen las enfermedades. E deuen les fazer lauar las manos antes de comer porque sean mas linpios de las cosas que ante auian comido porque la vianda quanto mas linpia fuere mientras es comida tanto mayor pro faze; et despues de comer gelas deuen fazer lauar porque las lieuen linpias a la cara et a los oios. E alinpiarlas deuen a las touaias et no a otra cosa que sean linpios et apuestos; ca non las deuen alinpiar a los vestidos, assi commo fazen algunas gentes que no saben de linpiedad ni de apostura. E avn dixieron que no deuen mucho hablar mienta que comieren; porque si lo fiziesen no podría ser que no menguasen en el comer et en la razon que dixiesen; et no deuen cantar quando comieren, porque no es lugar conueniente para ello et semeiaria que lo fazia mas con alegría de vino que por otra cosa. E otrosi dixieron que no los dexasen mucho abaxar sobre el escudilla mientras que comieren: lo vno porque es grand desapostura, lo al porque semeiaria que lo quería todo para sy el que lo fiziese et que non ouiesse otro parte en ello” (Partides, II, VII, 5a).

La llei sisena està consagrada a la mesura en la beguda i, igual que la resta de la composició, per sobre de les recomanacions tècniques en relació amb la salut i el manteniment dels equilibris orgànics, sempre presents, destaca l'anomenada moral contra la cobejança, la luxúria, la gola, contra tot excés, sempre ben representats a l'Edat Mitjana per l'embriguessa i la voracitat. Repari's que les indicacions van adreçades als minyons, l'edat dels quals havia d'estar amb prou feines els tres anys i els set, i això és un indicatiu de la lògica i de la sensibilitat en què s'inscriu el sentiment de la infantesa i la laxitud amb què aquesta edat és caracte-

ritzada; si més no, en comparació amb el que la modernitat en faria i de les conductes que tindria reservades per a aquest període:

“Acostunbrar deuen a los hijos de los reyes a beuer el vino mesuradamente et aguado; ca segund dixieron los sabios si lo beuiesen fuerte ademas tornarse ya en grand daño que faze postemas en las cabeças de los moços que mucho vino beuen; et caen por ende en otras grandes enfermedades... ca les ençiende la sangre de guisa que por fuerça han de ser sañudos et mal mandados despues quando son grandes han de ser follones contra los que con ellos biuen que es mala costumbre et muy dañosa para los grandes señores... E avn dixieron que los deuen acostunbrar que no beuan mucho de vna vegada. Ca esto faze mucho menguar el comer et cresce en la sed et faze daño a la cabeça et enflaquesçe el viso... E otrosi dixieron que los deuián guardar que no beuiesen mucho sobre comer. Ca esto mueue a onbre cobdiçar luxuria en tiempo que no conuiene et siguese grand daño al que lo vsa en tal sazón; ca enflaquesçe el cuerpo; et si algunos hijos faze salen pequeños et flacos. Onde por todas estas razones deuen ser aperçebidos los ayos en guardar mucho los hijos de los reyes en su comer et en su beuer assy que desta guisa los guardasen...” (Partides, II, VII, 6a).

No és gaire prolix Alfons X, en aquest petit decàleg pedagògic, en qüestions relatives als aprenentatges corporals i l'adquisició de capacitats típicament cavalleresques i que, sens dubte, eren una component essencial en la definició de l'excel·lència aristocràtica. Resulta significatiu l'espai i les consideracions dedicades a qüestions com la parla i els gests, l'aparença o les vestidures –tots ells de caire físicoeducatiu, diríem– en comparació amb les consideracions a propòsit de l'art de muntar, “bofordar”, caçar, manejar l'espasa, etc. Sorpren, en tot cas, que, en un moment com a aquest, a mitjan segle XIII, quan el procés d'“acortesament” és encara molt poc desenvolupat a les corts peninsulars, que els aspectes de les bones for-

¹² Per exemple, el seu nebot, Don Juan Manuel al “Libro de los Estados”. Vegeu, sobre això, Vicente Pedraz, Miguel (1994) “El imaginario corporal del «Libro de los Estados». Representaciones somáticas de la sociedad y representaciones sociales del cuerpo en la obra política de Don Juan Manuel”. *Studia Historica, Historia medieval*, vol. 12. Salamanca. p. 133-187.

mes i l'aparença rebin més atenció que els mateixos continguts de la pràctica cavalleresca. Pel que fa a aquest tema, les lleis setena i vuitena s'ocupen de les formes en el parlar i en l'aparença, respectivament:

"...conuiene mucho a los ayos que han a guardar a los hijos de los reyes que puñen en mostrarles commo fahlen bien et apuestamente... es buena la palabra et viene a bien quando es verdadera et dicha en el tiempo et en el lugar do conuiene. E apuestamente es dicha quando no se dize a grande bozes ni otrosi muy baxo ni mucho apriesa ni muy de vagar et diziendola con la lengua et no mostrandola con los miembros faziendo mal contenente con ellos assi commo mouiendo los mucho a menu-do..." (Partides, II, VII, 7a).

"...contenente bueno es cosa que faze al onbre ser noble et apuesto. E por ende los ayos que han de guardar los hijos de los reyes deuen puñar en mostrar gelo et fazerles que lo vsen. E deuen los aperçebir que quando alguna cosa les dixieren que lo no escuchen teniendo la boca abierta nin fagan otro contenente desapuesto en catando a los que gelo dizen. E otrosi que anden apuestamente no muy enfiestos ademas nin otrosi coruos nin mucho apriesa ni mucho de vagar. E que non alçen los pies mucho de tierra quando anduieren ni los traygan rastrando... Otrosi en el vestir les deuen mostrar que se vistan de nobles paños et muy apuestos segund que conuiene a los tienpos" (Partides, II, VII, 8a).

Davant d'això, hi ha solament uns breus paràgrafs, a la llei desena, en els quals de forma genèrica i molt simple, enuncia alguns dels aprenentatges d'armes, de muntar i totes les altres pràctiques de la cavalleria, ja per a l'edat dels donzells.¹³ Uns breus paràgrafs el contingut dels quals, malgrat tot, constituirà una referència bàsica per als espills de prínceps i les composicions cavalleresques en general dels segles posteriors, en les quals l'enduriment corporal, la capacitat per dominar i dominar-se, el maneig dels estris de cavalleria, etc., formaran un dels

nuclis essencials en els discursos de l'educació principesca. Cal destacar, en tot cas, la sensibilitat pedagògica alfonsina en posar de relleu, al començament de la citada llei, la necessitat d'adaptar els ensenyaments que es dispensen als infants a l'edat que aquests tinguessin; així mateix, l'èmfasi en el fet que solament s'ha d'ensenyar als donzells allò que la naturalesa no els atorga per ella mateixa:

"Bien assi commo es razon de crescer las vestiduras a los niños commo fueren creciendo, otrosi les deuen fazer aprender las cosas segund el tienpo delas edades en que fueren entrando... E despues que fueren entrados en edad de ser donzeles deuen les dar quien los acostunbre et los muestre a saber conosçer los onbres quales son et de que lugares et commo los han de acoger et hablar con ellos a cada vno segund que fuere. E otrosi les deuen mostrar commo sepan caualgar et caçar et iugar toda manera de iuegos et vsar toda manera de armas segund que conuiene a hijos de rey. E avn dezimos que no les deuen conbistar con aquellas cosas que la natura demanda por si se, assi commo comer o beuer, et auer mugeres; ante los deuen desuiar dello que lo no fagan de manera que les este mal ni les venga ende daño. E quando los hijos de los reyes fueren assi guardados et acostunbrados seran buenos et apuestos en si et no faran contra las otras cosas que sin guisa sean..." (Partides, II, VII, 10a).

Per acabar, cal posar de relleu, també, els ensenyaments que destina específicament a les filles. En resum, dues lleis, l'onzena i la dotzena, de les quals només una tindria un caràcter específicament pedagògic, mentre que l'altra, més aviat s'ocupa de la cura que els pares han de tenir per assegurar-los un futur casament a l'alçada de la dignitat règia. Respecte de la llei expressament pedagògica, es pot dir que s'inscriu dins de la lògica misògina típicament medieval segons la qual, la dona, expressió deficient de la naturalesa humana,¹⁴ només tindria drets limitats en

relació, en aquest cas, amb els aprenentatges de la cort:

"Amas et ayas deuen ser dadas alas hijas del rey que las crien et las guarden con grand femençia. Ca si en los hijos deue ser puesta muy grand guarda por las razones que desuso diximos: mayor la deuen auer las hijas: porque los varone sandan en muchas partes, et pueden aprender de todos, mas a ellas no les conuiene de tomar enseñamiento sino del padre o de la madre o de la conpañia que ellos les dieren... E commo quier que esta guarda conuenga mucho al padre mas pertenesçe a la madre. E desque ouieren entendimiento para ello deuen las fazer aprender leer en manera que lean bien las oras, et sepan leer en salterio et deuen puñar que sean bien mesuradas et muy apuestas en comer et en beuer et en fablar et en su continente et en su vestir et de buenas costunbres et en todas cosas. Ca sin la mal estança que y yazia esta es la cosa del mundo que mas aduze a las mugeres a fazer mal. E deuen les mostrar que sean mansas en fazer aquellas labores que pertenesçen a nobles dueñas; ca es cosa que les conuiene mucho, porque reciben y alegria et son mas sosegadas por ende et demas tuelle malos pensamientos, lo que ellas no conuiene que ayen" (Partides, II, VII, 10a).

Conclusió

Aquest complex simbòlic i dels gests constitueix, sobretot, una proposta i solament en una certa forma una descripció i una exhortació; una proposta, com assenyàvem al començament, de l'univers possible i desitjable dels moviments que cristal·litzaria, especialment, en el desenvolupament de la capacitat per dominar i per dominar-se com a manifestació d'una excel·lència necessàriament corporal i on la regularitat o la moderació, al costat de la sobrietat i la vergonya, anirien delimitant el paradigma de cos virtuós: el cos dòcil i disciplinat.

Però aquesta proposta, que en la mesura en què va anar assolint un cert grau de legitimitat social es va constituir com a un veritable motor de transformacions

¹³ Cal assenyalar, malgrat tot, que aquests aspectes són tractats amb força detall al Títol XXI (*de los caualleros et de las cosas que les conuiene fazer*) de la mateixa Partida; encara que, no referits a la formació dels prínceps, sinó com a descripció de les virtuts que tot cavaller ha de tenir.

¹⁴ Vegeu, de Vicente Pedraz, Miguel y Brozas Polo, María Paz (1995) *"Legitimación de la dominación masculina a través de la representación del cuerpo en la Edad Media Cristiana"*. A les Actes del Segon Congrés de ciències de l'esport, l'educació física i el lleure. Vol I. Generalitat de Catalunya. INEFC de Lleida. Lleida. p. 163-172.

culturals, respecte de les quals la via de la difusió literària no seria més que un estímul per a una petita part de l'aristocràcia laica. Més aviat caldria dir que en un entorn nobiliari, en general, il·letrat, les vies de divulgació es trobaven lligades a la convivència palatina i, molt especialment, lligades als freqüents cerimonials que, en ocasió d'investidures, entronitzacions, espous, casaments, aliances, enterraments o jocs cavallerescos, etc., oferien a les diferents corts l'oportunitat de posar en pràctica i contrastar les sensibilitats i els usos corporals adquirits. En aquest sentit, el que volem posar de relleu, amb l'ús dels vocables "proposta", "descripció" i "exhortació", en cursi-

va, és el caràcter circular –o més aviat espiral– amb què es va construint l'expressió literària de la conducta i la conducta pròpiament dita a l'interior de la cort.

Sobre això, des del punt de vista de la construcció dels usos i les sensibilitats corporals a occident –si es vol de l'educació física–, el més significatiu dels grans esdeveniments lúdics medievals, com ara torneigs i justes, no van ser, com de vegades s'ha assenyalat, les pràctiques corporals on es concretava el repte; el més significatiu i determinant era, potser, que aquests esdeveniments constituïen, en si mateixos, la forma més corrent i efectiva de reunió social, on es produïen vincles i identitats i on es

forjaven ideologies; l'àmbit més fecund per a l'elaboració i perpetuació de tot el que tenia alguna cosa a veure amb l'anomenat bon govern del cos. Al capdavall, aquests esdeveniments conformaven un espai de concurrència on es legitimaven els models de conducta pública en general i els models d'exteriorització corporal en particular. Si es vol, un espai on adquirien carta de naturalesa les formes mesurades del tracte, l'actitud i aparença decoroses, la gestualitat ordenada, les regles de la higiene o les maneres distingides, segons eren prescrites als tractats cortesans cavallerescos, com el d'Alfons X i que, al cap i a la fi, només eren una expressió erudita del procés.